

Kamoliddin QOBILOV,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: kamoliddin_kabilov@tues.uz

Tel: +998944610777

QarDU professori, t.f.d B.Eshov taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF SOCIO-ECONOMIC RELATIONS AND TYPES OF TAXES IN THE DEVELOPMENT OF TRADE RELATIONS OF THE BEKLIK OF THE SURKHAN OASIS

Annotation

In this article, the system of administrative management of the bekliks of the Surkhan oasis is organized from the point of view of the interests of the Bukhara Emirate, and the administrative-territorial management of the center of the bekliks and the adjacent properties is not organized taking into account the location, economy, population, national composition and socio-economic interests. Information about the lack of attention is given on the basis of scientific sources, archival materials and historical literature. In the Bukhara Emirate, taxes are mainly collected on food products; the population does not have cash; wages in the emirate are paid almost not in cash, but in kind, but on the basis of an agreement. Issues such as robbery of the population, the establishment of additional taxes and fees are reflected in the article.

Key words: State, administrative management system, politics, economics, tax, city, village, region, population, market, store, stall, product, food.

ЗНАЧЕНИЕ ВИДОВ НАЛОГООБЛАЖЕНИЯ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В РАЗВИТИИ ТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ В БЕКСТВАХ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА

Аннотация

Как указана в настоящей статье в бекствах Сурханского оазиса управление местными органами была построено в интересах Бухарского эмирата, то есть в управлении местными властями: бекствами, амлакствами не было учтено их место расположение, хозяйственное развитие, национальный состав (узбеки, таджики и др.), количество населения, а также социально-экономическое развитие данного региона (бекств, амлокств). Всё это автором статьи хорошо изложено на основе конкретных источников, архивных документов и исторических литератур. Как изложено в статье в Бухарском эмирате, в том числе и в изучаемых регионах налоги с населения собраны в основном в натуре, так как у населения не было наличных денег. Такой вид сбора налогов служил только в пользу налоговосборщиков. Всё хорошо изложено в статье.

Ключевые слова: Государство, управленческий аппарат, политика, экономика, налог, город, село, территория, населения, базар (рынок), магазин, лавка (ларёк), товар, продукты.

SURXON VOHASI BEKLIKLARIDA SAVDO ALOQALARI RIVOJLANISHIDA IJTIMOY-IQTISODIY MUNOSABATLAR VA SOLIQ TURLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Surxon vohasi beklklarining ma'muriy boshqaruv tizimi Buxoro amirligi manfaatlarini nuqtai nazaridan tashkil etilgan bo'lib, ma'muriy-hududiy boshqaruv beklk markazi va u bilan tutash amlokliklar joylashuvi, xo'jaligi, aholisi soni, milliy tarkibi hisobga olingan holda tashkil etilmagan va ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlar ham e'tiborga olinmaganligi to'g'risidagi ma'lumotlar ilmiy manbalar, arxiv materiallari va tarixiy adabiyotlarga asoslangan holda bayon etilgan. Buxoro amirligida soliqni asosan mahsulot hisobida yig'ib olish, aholida naqd pulning yo'qligi, amirlikda ish haqi deyarli pul bilan to'lanmay, balki natural shaklda kelishuv asosida amalga oshirilganligi, ya'ni bu jarayon Surxon vohasi beklklarida moliya va soliq tizimi hukmron tabaqa manfaatlariga qaratilgan bo'lib, soliq yig'ish jarayonida mehnatkash aholini talash, qo'shimcha soliq va yig'imlar tashkil etish kabi masalalar maqolada o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: Davlat, ma'muriy boshqaruv tizim, siyosat, iqtisodiyot, soliq, shahar, qishloq, hudud, aholi, bozor, do'kon, rasta, mahsulot, oziq-ovqat.

Kirish. Surxon vohasi beklklarida savdo aloqalarining rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va soliqning turlariga bog'liq tarzda aholi yashash maskanlarida joylashgan bozorlarning turlari, karvon yo'llari, savdo markazlari, qishloqlardagi aholining soni va tabiiy-geografik muhitning o'ziga xos jihatlari maqolada o'z aksini topgan.

Tarixiy manbalardagi ma'lumotlarda qayd etilishicha, O'rta Osiyo shaharlarida bozorlar IX –X asrlarda turli oziq-ovqat, hunarmanchilik va kundalik maishiy mahsulotlar turiga qarab ixtisoslashib borgan va XV asrning oxiri - XVI asr boshlarida yanada rivojlangan. Ayniqsa, bu davrda ichki va tashqi savdo ham ancha taraqqiy etib borgan va bu holat, xususan, Samarqand va Buxoro kabi shaharlarning qiyofasida yorqin namoyon bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu maqolani yozish davomida bir qator ilmiy manbalar va tarixiy adabiyotlar tahlil etildi. Mazkur maqolada tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, o'lkamizda uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida ulkan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, savdo-iqtisodiy aloqalar, turli etnoslar va etnik jamoalar o'rtasida murakkab etnomadaniy jarayonlar yuz bergan.

Professor J.Kunits Buxoro amirligining ma'muriy tuzilishi, mutlaq hokimiyati va Buyuk Britaniyaning Oksford universiteti professori M.Xoldevort amirlikda soliqlar tizimi qanday amalga oshirilganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni keltirgan.

Maqolani yozishda arxiv hujjatlaridan tashqari, XIX asrning o'rtalarida A.P.Xoroshin asarlarida O'rta Osiyo, xususan, Buxoro amirligining ichki va tashqi savdo aloqalari, pul tizimi hamda savdo aloqalari, sharqshunos N.Maevning ilmiy asarlarida Surxon vohasi beklklarining XVIII asr oxiri - XX asr boshidagi hududiy chegarasi, aholisi, qishloq xo'jaligi va hunarmandchiligi hamda karvon yo'llari haqida ba'zi ma'lumotlar berilgan.

Akademik V.V.Bartold, A.A.Semenov va K.Z.Muxsinovlarning ilmiy asarlarida Buxoro amirligining Termiz Pattakesari, Sherobod hududlarida soliq tizimini qanday usulda va soliqlar, to'lovlar va jarimalar pul va mahsulot ko'rinishida, mahalliy soliq yig'uvchilar hamda amir tayinlagan kishilar tomonidan yig'ib olinganligi haqidagi ma'lumotlarni bayon etgan.

Mustaqillik yillarida S.N.Tursunov, E.A.Qobulov, B.Eshov va Z.A.Ilhomovlar tomonidan yozilgan tadqiqot ishlarida Boysun, Sherobod va Denov beklklari xo'jaligi faoliyatida ishlab chiqarish kuchlari rivoji, mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi,

turlarining ko'payishi doimiy tarzda yuqori tabaqa nazoratida bo'lganligi va siyosiy hokimiyatni mustahkamlash, davlat xazinasini o'ldirish, ma'muriy-siyosiy, harbiy vaziyatni tartibga solish, mustahkamlash maqsadida amirlik hududidagi aholini soliqqa tortish orqali amalga oshirilgan ishlar va ularning faoliyatida yuz bergan o'zgarishlarni tarixiy taqqoslash orqali ko'rsatib berishga harakat qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umum qabul qilingan tarixiylik, manbahunoslik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik va xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, XVII asr oxiri - XX boshlarigacha Buxoro amirligidagi bekliliklar va ularning ichki savdo aloqalari tarixi tadqiq etilgan.

Tahlil va natijalar. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, o'lkamizda uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida ulkan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, savdo-iqtisodiy aloqalar, turli etnoslar va etnik jamoalar o'rtasida murakkab etnomadaniy jarayonlar yuz bergan.

Buxoro amirligi miqyosida yirik va mayda bozorlar faoliyati jadallashib borgan. Odatda, shaharlarning mavjudligini va yurt aholisining to'kin hayotini bozorlar ko'rsatgan. Bozorlarning katta-kichikligi, boyligi va boshqa jihatlari shaharlarning mamlakatda tutgan o'rni va siyosiy vaziyat bilan bog'liq bo'lgan [1,2].

XVIII asr o'rtalari - XIX asr boshlarida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida patriarxal feodal munosabatlar saqlanib qolingani, aholining turmush darajasi og'ir ekanligi, yerga egalik qilish shakli bir necha asrlardan beri o'zgarib kelayotganligi, soliq va to'lovlarning haddan ziyod ko'pligi, mamlakatda hunarmandchilik, savdo-sotiq va boshqa sohalarning rivojlanishi ham sust holatida edi. Masalan, hunarmandlar ozgina daromadga ham qanoat qilardi, ustaxonalarni kengaytirishga mablag' topolmasdi [3,4,5].

Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari davrida xalq xo'jaligining notekis rivojlanishi va ijtimoiy hayot taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatgan omillaridan biri – soliqlar va turli majburiyatlarning betartib tizimi edi. Hukumron doira ayrim vakillarining bu boradagi o'zboshimcha xatti-harakatlari aholi turmush darajasining pasayishiga, uning ba'zi qatlamlarining kambag'allashuviga olib kelardi. O'zaro nizolar oqibatida shaharlar, qishloqlar va kichik shaharlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar uzilib qolar edi. Bu holat ayniqsa, savdo sohasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Alohida ta'kidlab o'tmoq darkorki, hajm jihatidan kichikroq bo'lgan ba'zi shaharlarda savdo muntazam emas, balki haftaning ma'lum kunlarida bo'lgan. Qishloqlar va kichik shaharlar turli toifadagi olib-sotarlar, katta savdogarlar ko'rsatmasiga binoan xom ashyoning yalpi xaridini amalga oshiruvchi shaxslar tomonidan tez-tez qatnab, savdo-sotiq qilinadigan yerlar bo'lib, ular o'z faoliyati bilan tovar ayirboshlash hamda mahalliy ishlab chiqarish taraqqiyotiga katta hissa qo'shganlar. O'rta asrlarda siyosiy ixtiloflar natijasida bu aloqalar izdan chiqib, iqtisodiyot, xususan savdo ravnaqining susayishiga olib kelgan [6].

Buyuk Britaniyaning Oksford universiteti professori M.Xoldevort Buxoro amirligi va soliqlar tizimi haqida: "Buxoro va Qo'qonning ma'muriy tuzilishi juda o'xshash va ikkalasini bir xil tasvirlash yetarli. Buxoro va Qo'qonda amirlik yoki bekliliklardan iborat bo'lib, viloyatlar deb nomlanib, xon yoki amir oilasi bilan qarindosh bo'lganlar qo'llab-quvvatlangan, xon oilasi a'zolari tomonidan ta'riflanishi shart bo'lgan hokimlar yoki beklar (hududiy hukmdorlar) tomonidan boshqarilgan. Buxoro va uning atrofida qushbegi qo'l ostida bo'lgan alohida ma'muriy birlashmalar shakllangan edi. Soliqlar amir tomonidan belgilanar, ammo hokim tomonidan to'planardi" [7], deb qayd etgan.

Buxoro amirligida 50 ga yaqin soliq va to'lovlar amalda qo'llanilgan bo'lib, beklar tomonidan yig'ib olingan. Aholidan yig'ib olinadigan asosiy soliq turlari juda ko'p bo'lganligini quyidagi ro'yxatdan ham bilishimiz mumkin: 1. Xiroj-ekin yerlaridan olinadigan soliq, bunga ushr ham qo'shilgan. 2. Boj- bojxonaga to'lanadigan soliq. 3. Alafpuli-beda ekilgan yer va chorva yemishidan olingan. 4. Bog' puli-uzumzorlardan olinadigan soliq. 5. Chorbog' puli-mevali bog'lardan olinadigan soliq. 6. Ajnos puli-poliz va sabzavot ekinlaridan olinadigan. 7. Qovun puli-qovun va tarvuzlardan olinadigan soliq. 8. Uskuna puli-ko'chatlar o'tqazish va daraxt payvandlari uchun olinadigan soliq. 9. Sanjit puli-sanjit daraxtlaridan olinadigan to'lov. 10. Cho'p puli-qurilish ashyolari va o'tindan olinadigan soliq. 11. Barg puli-ipakchilikdan olinadigan soliq. 12. Qo'sh puli-juft qo'sh ho'kizlardan olinadigan to'lov. 13. Yaksara puli-bitta haydov ho'kizidan olinadigan to'lov. 14. Zakot chakana-chorvadan olinadigan soliq. 15. Aminona-suvdan foydalanganligi va bozorda sotiladigan mahsulotlardan olinadigan soliq. 16. Tagjoy puli-bozordagi sotuvchilardan olingan [8]. Bundan boshqa soliq turlari ham bo'lib, bu holat oddiy aholiga nisbatan iqtisodiy jihatdan qanchalik og'ir bo'lganligini ko'rsatmoqda.

Buxoro amirligida urush holatida, aholidan, odatdagidek, favqulodda soliq (jul) yig'ib olingan. Amir Muzaffar aminona atamasi bilan yuritilgan maxsus soliq joriy qilgan. Bunda tovar va mol-mulk narxining 1,5 foizi miqdorida soliq to'langan. Vaqt o'tishi bilan u doimiy soliqqa aylanadi va to'lovchilarning qarshiligiga qaramay 1920 yilgacha saqlanib qolgan, ba'zan uni maxsus ijarachilarga topshirganlar [9].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligining sharqida joylashgan Sherobod bekligidagi o'ziga xos soliqlar joriy etilgan. Soliqlar pul yoki mahsulot hisobida amir xazinasiga topshirilgan. XIX asrda beklilikda turli xil soliqlar nihoyat darajada ko'p bo'lib, amirlik belgilangandan tashqari beklar ham o'z lavozimlari va huquqlaridan foydalanib, xalqni qo'shimcha soliq'larga majburiy tarzda tortgan. Soliqda ko'rsatilgan mahsulotlardan haq olish doimiy o'zgarib turgan [10]. 1868 yilda 1 man (1 kg o'lchov borligi o'rtacha – 800 gr ga teng) bug'doy 18 tanga, 1 qo'y 12 tangaga baholangan [11], shu yilning dekabr oyiga kelib, 1 man bug'doy 16 tangaga, 1 qo'y esa 14 tangagacha oshganini Sherobod begi Sodiqboy biyi va qozi mulla Abdurahmon tomonidan tasdiqlangan. Amirlikning Qushbegi mahkamasining hujjatlarida Denov bekligi soliq xarajatlarini yig'ilgan hosilga nisbatan 15 foiz miqdorida belgilangan.

Beklilikda 5 man bug'doydan 1 mani beklilik ixtiyoriga topshirilgan. Shuningdek, 8 mani bug'doydan 4 manisi qolgan turli xarajatlar uchun yig'ib olingan. Sherobod bekligidagi Buxoro qushbegisi hujjatlarida ko'rsatilishicha 1885 yilda bog' solig'i, meva solig'i kabi soliq'lardan ortiqcha soliq olingan. Bir tanob yer 18 tangaga baholangan. Bog' va chorbog'lardan olinadigan soliq bir tanob yer uchun 13 tanga, bir tanob beda maydoni uchun 6 tanga, bir tanob poliz maydoni uchun 12 tanga soliq to'langan. Qushbegi hujjatlarida qayd etilishicha, beklilik va amlokdorliklarda ular o'z huquqlaridan foydalanib, bir tanob bog'dan 26 tanga, bir tanob bedadan esa 12 tanga soliq olingan [12].

Buxoro amirligining sharqiy bekliliklari va qishloqlarida XIX asr oxirida darug'ona, ya'ni mahalliy beklilik va uning atrofidagi amaldorlar uchun yig'ib olinadigan soliqlar bo'lib, shu yig'ib olingan soliqlar hisobidan zakot olingan [10]. XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligining Boysun, Sherobod va Denov bekliliklarida o'tin puli, qamish puli, suv puli, to'y puli, maktab puli, amina puli singari soliq turlari ham mavjud bo'lgan. Qassoblar uchun belgilangan so'yish puli ham bo'lib, bir qo'y uchun 20 tanga, ikki echki uchun 28 tanga hajmda baholangan. Amirlikda mahalliy boy oqsoqollar mehmon ramzi uchun mushtak solig'ini ham to'lashgan, unga ko'ra har bir dehqon olgan hosilidan 1 chora (2 kg) miqdorida soliq to'lagan [13]. Shuningdek, har bir beklilikning ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy va mudofaa qobiliyatini mustahkamlash uchun turli soliqlar ham yig'ib olingan [13].

Amirlikda soliqlar hududning geografik o'rni, yer tuzilishiga qarab ham belgilangan. Masalan, Sherobod bekligidagi safid bari eski urf-odatga ko'ra ekinning 1/4, kabud bari esa 1/4, Denov bekligidagi esa hosilning 1/6 qismi hajmida yig'ilgan [14].

Akademik V.V.Bartold tomonidan Buxoro amirligining Termiz Pattakesari, Sherobod hududlarida soliq tizimini qanday usulda olganligini quyidagicha: "Amir Shohmurod davrida shaharning yuqori tabaqa aholisi barcha turdagi soliqlardan ozod etilib, amirning maxsus tarxon yorlig'i tashkil etilib, soliqdan ozod etilganlarga ushbu hujjat taqdim etilgan. Tarxon yorlig'i 1920 yilgacha o'z kuchini saqlab kelgan. Bu erkinlik shaharda istiqomat qilayotgan hunarmandlarga ham qo'llanilib, ular ham turli soliq, yig'im va hasharlardan ozod qilingan. Natijada shahar hunarmandlari zakot va tag joyidan tashqari biron-bir soliq to'lamaganlar hamda hasharlarda ishtirok etmagan. Juhud hunarmandlari esa juziya va tag joyi solig'ini to'lagan, qishloq hunarmandlari aholining boshqa qatlamlari qatorida soliq va yig'imlar to'lagan hamda hasharda ishtirok etgan" deb ma'lumot beradi [15].

Buxoro amirligining Denov, Hisor, Kofirmihon hududlarida daryolar toshib ketib, ko'priklarni vayron etsa, mahalliy aholi hasharlarga jalb etilgan. Maboda aholidan kimki hasharga qatnashishdan bosh tortsa, unga nisbatan jarima boqi puli solingan [16].

Dehqonlar foydalanayotgan yerlarga nisbatan mulki xiroj tushunchasi ham qo'llanilgan bo'lib, bunday yerlarga ega bo'lgan yer egalari o'z yerlarini erkin sotish, meros qoldirish va hadiya qilish huquqiga ega bo'lganlar. Bunday yerlardan rasman hosilning uchdan biri miqdorida soliq belgilangan bo'lsada, amirlikning har bir hududida o'rnatilgan va belgilangan tartib hamda urf-odatlariga ko'ra, soliqlar miqdori hosilning uchdan biridan to' beshdan birigacha bo'lgan [17].

Yuqorida keltirib o'tilgan soliq turlarining har biri ma'lum maqsadlarda foydalanilgan va ularning vazifalari ham belgilangan. Masalan, urushlar davrida favqulodda soliq-jul undirilgan. Bundan tashqari, savdo-sotiqdan dalloli, mahsulotlar uchun boj, daryodan mahsulotni qayiqda olib o'tgani uchun suv puli, bozordagi savdo joyi uchun puli tagjoy, bir juft omoch tortadigan ot yoki ho'kiz uchun yaksara (bir botmon g'alla), omoch tortadigan bitta ot yoki ho'kiz uchun nimsara (yarim botmon g'alla) kabi soliqlar olingan. Yangi ariqlar va kanallar qazish eskilarini tozalash uchun mahalliy aholi hasharlarga jalb etilgan. Ommaviy jamoat ishlariga ishtirok etmaganlardan, shariatga ko'ra, boqi puli deb ataluvchi jarima solingan. Soliqlar, to'lovlar va jarimalar pul va mahsulot ko'rinishida, mahalliy soliq yig'uvchilar hamda amir tayinlagan kishilar tomonidan yig'ib olingan [18].

XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligi hududlarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi davlat iqtisodiy hayoti va moliya xo'jaligida katta yo'qotishlarga olib keldi. Xazinaga kelib tushadigan soliqlar va turli yig'imlarning miqdori davlat hududlarining qisqarishi hisobiga yildan-yilga kamayib bordi. Ayni vaqtda amirlikning qolgan hududlari Rossiya imperiyasi sanoatchilari tomonidan bir qator zavod va fabrikalarning qurilishi, temir yo'lining kirib kelishi, rus banklari filiallarining ochilishi esa bu yerda sanoat ishlab chiqarishning yuzaga kelishi, ayni paytda qishloq xo'jaligi, xususan chorvachilik, qorako'lchilik, ipakchilik, paxtachilik mahsulotlariga talabning ortib borishi esa bu sohalarining ma'lum darajada kengayib borishiga sharoit yaratdi [17].

1911 yili Buxoro amirligida Azov-Don banki o'z bo'limini tashkil etib, Peterburg va Rossiyaning g'arbiy o'lkalarini paxta tolasi bilan ta'minlash, gazlama sanoatini moliyaviy qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq masalalarni hal etishga kirishdi. Oqibatda katta miqdordagi paxta tolasini Rossiya markaziga jo'natish ishlari ancha jadallashdi [19].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, Buxoro amirligida hokimiyat tepasiga ashtarxoniyalar sulolasi o'rni mang'itlar sulolasining kelishi ko'p yillar davomida hukm surib kelgan o'zaro urushlar va hududiy yaxlitlikka chek qo'yilgan. Amirlik hududida markazlashgan hokimiyat tizimining yuzaga kelishi va qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq, ishlab chiqarish borasida bir qator ijobiy o'zgarishlar amalga oshirildi.

Buxoro amirligi davlatchiligi tarixida Surxon vohasidagi Boysun, Sherobod va Denov beklklarining ham o'z o'rni va mavqei bo'lib, mang'itlar hukmronligi davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotda bir qator yuksalishlar ham bo'lib o'tgan. Ammo, Buxoro amirligi iqtisodiy jihatdan mustahkam va siyosiy jihatdan barqaror emas edi. Chunki, xonliklar o'rtasidagi siyosiy beqarorlik, iqtisodiy tanglik XIX asrning ikkinchi yarmida amirlik hududining katta qismini Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishiga sabab bo'lgan.

ADABIYOTLAR

1. Толстов С.П. Основные вопросы древнейшей истории Средней Азии. ВДИ. №1, -М.,1938.,
2. Шарофуддин Али Яздий. Зафарнома.-Т., 1972.
3. Жабборов Исо. Ўзбеклар (Анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти). -Т.: "Шарқ", 2008. -Б.75.
4. Агамова Г.А. Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва савдо. -Т.: "Ўзбекистон", 2000. -Б.39.
5. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида: Т.: "Шарқ", 2000.-Б.45.
6. Kunits J. Dawn over Samarkand. The rebirth of central Asia.-New York/1935.-P.23.
7. Holdsworth. Turkestan in the nineteenth century. A Brief history of the khanates of Bukhara, Kokand and Khiva.-Oxford, 1959.- P.9.
8. Очилдиев Ф.Б.Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). -Т. 2008. - Б.83.
9. Ўзбекистон ССР тарихи. -Т., Ўзбекистон Фанлар Академияси. 1957 йил, 4 томли. 1 том, 2-китоб. -Б.42, 42-43.
10. Турсунов С.Н. Шеробод тарихидан лавҳалар. -Т.: "Yangi nashr", 2014. -Б.144, 145.
11. Ўз МА. И-1-жамғарма, 34-рўйхат, 236-иш, 25-варақ.
12. Ўз МА. И-1-жамғарма, 1-рўйхат, 1267-иш, 72-варақ.
13. Ўз МА. И-126-жамғарма, 34-рўйхат, 1001-иш, 18-варақ.
14. Мухсинов К.З. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-е XIX в. // Из истории Средней Азии. - Ташкент, 1965. - С.18.
15. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Сочинение Т.2.4.-М.: Узд во АН.СССР. 1963.-С.108.
16. Ўз МА. И-126-жамғарма, 1072-рўйхат, 1-иш, 8-варақ.
17. Ilhomov Z.A. O'zbekiston tarixi (XVI-XX asr boshlari). O'quv qo'llanma.-Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2022.-B.142, 144-145.
18. Эшов Б.Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Иккинчи китоб.-Тошкент: Янги аср авлоди, 2019.-Б.110.
19. Қобулов Э. Сурхон воҳаси хўжалиги. - Тошкент: Akademnashr, 2012.-Б.95, 113-114.